EGZISZTENCIALIZMUS A PSZICHOTERÁPIÁBAN

Csorba János
SOTE Pszichiátriai Klinika

I. Bevezetés

A brentano-husserli fenomenológia, a belőle kialakult egzisztencialista filozófia fejlődése, ennek kölcsönhatása a század első felének pszichológiai gondolkodásával, továbbá a német egzisztencialista pszichiátria felvirágzása a század közepén, valamint a pszichoanalízis és kritikai irányzatainak antropológiái együttesen olyan bonyolult összefüggéseket mutatnak, melyeket csak részletes tudománytörténeti rekonstrukcióval lehetne tisztázni. Jelen dolgozatnak az a célja, hogy ebből a sokoldalú folyamatból megmutassa az egzisztencialista gondolatkör befolyását a pszichoterápia kérdésfeltevéseire és gyakorlatára, továbbá kiemelje azokat a szempontokat, melyeket a pszichoterápia hasznosítani tudott egy meghatározott bölcseleti rendszerből.

Tárgyalásmódunk elsősorban gyakorlati szempontokat igyekszik követni, elsősorban pszichológusok és pszichoterapeuták érdeklődésére számít. Nem igényelünk filozófiai előképzettséget, lehetőség szerint funkcionális pszichológiai nyelvet igyekszünk használni, azaz a témát nem filozófiatörténeti szinten dolgozzuk fel. Tisztáznunk kell ugyanakkor, miről nem fogunk beszélni. Nincs terünk ismertetni a husserli fenomenológiát, az érdeklődőnek a magyarul is megjelent tanulmányokat ajánljuk (E. Husserl 1972, Vajda M. 1969), ezenkívül a heideggeri ontológiából is csak azokra a kategóriákra térünk ki, melyeket az egzisztencialista pszichoterápia is használt. Nem fogjuk elemezni a német pszichopatológia gazdag kapcsolatait az egzisztencializmussal K. Jasperstől H. Tellenbachig. Végül kompetencia hiányában nem fogjuk tárgyalni a vallásosan orientált (lelkipásztori) pszichoterápiát, jóllehet utóbbira az egzisztencialista fenomenológia erős hatással volt.

Mint a marxista K. Holzkamp (1976) nyomán megállapíthatjuk, minden pszichoterápiás irányzat meghatározott személyiségelmélethez kapcsolódik, és részleges vagy kidolgozott formában embertani (antropológiai) feltevéseket, kijelentéseket, koncepciókat fogalmaz meg. A filozófia és pszichoterápia kapcsolata kétirányú, egyfelől pszichoterápiás tapasztalatokat antropológiai szinten általánosítanak (régebbi terminológiával: "filozófiai pszichológia"), másfelől viszont az ember sajátságairól, természetéről, lényegéről stb. alkotott filozófiai (antropológiai) felfogások pszichoterápiás eszközként vagy módszerként dolgozhatók ki. Az első hatásirányra közismert példa, hogy még egyetlen terápiás "közegen" belül is, mint pl. a mélylélektan területén a Freud, Adler, Jung stb. közötti különbségek és elhatárolódások sokkal inkább embertani premisszák

szintjén érhetők tetten és nem a terápiás gyakorlat eszköztárában. A kölcsönhatás másik irányának jellegzetes példája az, hogy sok bölcseleti elképzelés (a keleti filozófiától kezdve Rogers hitvallásáig) közvetlenül talált utat egymástól eltérő terápiás módszerekhez. Mindezek alapján megállapítható, hogy a filozófia és a pszichoterápia kapcsolata definitív, de az egyes irányzatok "antropológiai telítettsége" és ennek természete eltérő, ezért nevezi D. Wyss (1972) a most ismertetésre kerülő pszichoterápiát "filozófiailag orientált"-nak. A látens vagy kifejlett antropológiai előfeltevések hasznát egy pszichoterápiában az adja meg, hogy a lélektani orvoslást, mint minden pszichoterápia célját mennyiben segíti elő.

II. Egzisztencialista pszichoterápia német (és francia) nyelvterületen

Míg Freud szellemi kapcsolata kora természettudományával ismert és sokszorosan feldolgozott tudománytörténeti vonulat, L. Binswanger (1882— 1966) volt az, aki a természet- és társadalomtudományok század eleji kettészakadása óta egy filozófiai irányzatból — nevezetesen az egzisztencialista fenomenológiából — következetesen pszichoterápiás következtetéseket próbált levonni.

Itt rögtön be kell azonban vallanunk, hogy C. G. Jung már jóval korábban, az 1910-es évek végén a tudattalan tartalmaként az elfojtott élményanyag mellett az egyén meg nem valósított lehetőségeit is kidolgozta (G. Condrau 1963). "Individuáció"-elméletében először jelenik meg az önmegvalósítás mint pszichoterápiás cél. Ennek ellenére a személyes és a kollektív tudattalan szerepe és a dinamikus gondolkodásmód megőrzése Jungnál arról tanúskodnak, hogy (kultúrantropológiai általánosításai ellenére) par excellence pszichológiai elméletet művel.

Binswanger a 20-as évek végén első ízben irányítja a figyelmet a páciens világnézetének, világfelfogásának fontosságára (Binswanger 1928, 1930), ami szervesen hozzátartozik a fenomenológia egyik középponti gondolatához (Husserl, Scheler), hogy az ember elsősorban maga konstruálja saját világát és azt individuális jelentésstruktúrában észleli (W. Stegmüller 1969). A svájci pszichiáter korán szakított azzal, hogy ösztönkategóriákon építsen személyiségelméletet ("homo natura"). Nála a pszichoterápiás megértés útja a páciens világlátásának minden aspektust felölelő rekonstrukciója. Freudnál is jobban kiemeli az élettörténeti csomópontok szerepét (Binswanger 1936). Míg ugyanis Freudnál az ösztön-, ill. karaktertípus minősíti az életesemények feldolgozását, addig Binswanger esetében a mindig individuális és tipizálhatatlan élettörténet jelentésösszefüggése képezi a terápia horizontját (1935, 1946/1). Heidegger hatása Binswangernél a következő orientáló fogalmakhoz kapcsolódik (M. Heidegger 1927, 1967):

— Belevetettség (létünk alapjait nem magunk fektettük le vagy választottuk);

— Szorongás ("amitől" és "amiért");

— Létezni-tudás (autentikus vagy közönséges);

— Létlehetőségek (ezek megragadása vagy elmulasztása életünkben, a "választás szerepe);

— Létfelfogások (egzisztenciálék), létmódok, élettémák.*

Binswanger (1935, 1951, 1960) betegeinél rekonstruálja azok létfelfogását saját életükről, körüljárja létmódjaikat és fő élettémáikat, ill. azok csomópontjait, választásaikat, lehetőségeiket és korlátáikat stb. Használja — normállélektani kategóriaként — az "egzisztenciális megrázkódtatás" kifejezést is, melyet később V. E. Frankl emelt újra ki. Binswanger Freud tanítványa volt, a heideggeri kategóriákat — képzettségének megfelelően — pszichoanalitikus kezelésmód keretében alkalmazta, és terápiáját létanalízisnek (Daseinsanalyse) nevezte. A svájci pszichiáter tehát "eklektikus pszichoterápiát" művelt, pszichoanalitikus megfontolásokat egyesített lételméleti következtetésekkel. A gyakorlatban — kénytelen-kelletlen — megőrizte a terápiás szempontból óriási jelentőségű Tudattalan fogalmát. Freud meg is vádolta egyszer (Binswanger, 1957): — "Hogyan fog Ön boldogulni a Tudattalan fogalma nélkül? Végül mégiscsak a filozófia ördögének karmaiba akar kerülni?" — "Természetesen a Tudattalan nélkül soha nem boldogultam" — hangzott Binswanger válasza.

*Heidegger főműve magyar kiadás előtt áll, az itt lefordított kategóriák: Geworfenheit, Angst, Sein-könne, Seinsmöglichkeiten, Existentialien, Seinsmodi.

Többen kétségbe vonják (O. Pivniczki 1979, E. Wiesenhütter 1979), hogy Binswanger koncepciója önálló pszichoterápiás módszernek tekinthető. Másoktól viszont éppen amiatt kapott szemrehányást, hogy nem távolodott el következetesebben Freudtól és nem követte Heideggert (M. Boss 1957, G. Condrau 1963). Mindazonáltal Binswanger módszere több mint puszta összeegyeztetési kísérlet. Egyik úttörője volt a skizofrén betegek pszichoterápiájának abban az időben, amikor a pszichoterapeuták érdeklődése túlnyomórészt a neurotikusokra irányult. G. Benedetti (1981) ebben a témakörben Freud, Jung és az amerikai tranzakcionalizmus mellett méltatja jelentőségét. Binswanger grandiózus esettanulmányai (1946/2, 1949, 1952) nagy kísérletek voltak arra, hogy a beteg individualitását, létformáinak minőségi és mennyiségi "beszűkülését" a lehető legnagyobb részletességgel tudja ábrázolni.

Míg Binswanger a pszichoanalízis és a heideggeri egzisztencializmus kettős befolyása alatt önálló pszichoterápiás módszert kívánt kidolgozni, az eredetileg szintén pszichoanalitikus M. Boss (1946) a terápia célját az "egzisztenciális szorongás" feltárására szűkítette be, mint ezt a szexuális perverziókról szóló munkájában bemutatta. Később az önálló pszichológiai terminológia igényét feladva — Heidegger személyes befolyása alatt — annak létanalitikáját közvetlenül mélylélektani módszerként (M. Boss 1957) alkalmazta. Boss és Condrau szerint a szenvedés hozzátartozik az emberi egzisztenciához, olyan ember, aki nem szenved, nem gondolható el. A beteggé-válás lehetősége hozzá tartozik minden ember lényegi vonásaihoz. Az átlagember megelégedik átlagos önismeretével, s csak saját betegsége lehet az, ami ráébresztheti addigi önismeretének kudarcára s léte gyökereinek elszakadására. A zürichi iskola nem is használ lélektani kategóriákat, hiszen a Jelenvaló lét (Dasein) az alapja és a háttere minden pszichológiai rendszernek, bármiképpen is nevezzük azokat (személyiség, individuum, össz-személyiség, Én, Self stb.). A neurózisok terápiájában főleg a háttérben lévő saját (egzisztenciális) bűntudatot és lelkiismeretet használták ki, míg

depressziósoknál és pszichoszomatikus betegeknél a szenvedés egzisztenciális karakterét hangsúlyozták.

A zürichiek létanalízise, Binswangeréhez hasonlóan — a terápiában nem használ elméleti zsargont, hanem a beteg nyelvi struktúráját követi. Emellett főleg a beteg írásos és képzőművészeti megnyilvánulásainak értelmezését nyújtja —, megelőlegezve ezzel bizonyos tekintetben a későbbi művészetterápiát. W. Blankenburg (1985) a skizofrének pszichoterápiájában szintén a következetes nyelvi azonosulást tartja lényegesnek, mint írja "jobban szó szerint vesszük, amit a beteg mond, és jobban szaván fogjuk, mint más terápiák".**

V. E. Frankl (1975) logoterápiájában, melyet hol a létanalízissel azonos, hol azt kiegészítő módszerként exponál, a tünetek és problémák értelmére kérdez rá módszeresen a betegeknél. A Logos itt nem a logikát, hanem az értelmet és az egzisztenciális értelem megtalálását jelenti. Frankl segít a beteg értékeit megtalálni, hasznosítja a beteg minden múltbeli, ill. jelenlegi sajátosságát és tulajdonságát, ezt értékképzésnek és értékfelvételnek nevezi. A szenvedést éppúgy értékhangsúllyal látja el, mint Boss, használja továbbá az "egzisztenciális megrázkódtatás" kategóriáját, de egy ilyen állapotváltozás kiváltásának pszichoterápiás technikáját kevéssé dolgozza ki (Franklról bővebben l. Donát B. 1982). Frankl, ill. a bécsi iskola már nem mélypszichológiai közegben és eszközökkel dolgozik, hanem a modern kognitív- és magatartásterápiák módszerét előlegzi. Ehhez a csoporthoz tartozik V. E. Gebsattel (1964) is, aki a neurózis és a narkomániák eredetének kutatásában az ember elgyökértelenedését, a személyes irányultság és normák hiányát, valamint a saját egzisztencia elérésének képtelenségét emelte ki.

Franciaországban a pszichoanalízis és az egzisztencializmus között nem alakult ki olyan termékeny kölcsönhatás, mint német nyelvterületen (H. Lang 1977). Ez elsősorban a pszichoterápiás gyakorlatra érvényes, jóllehet olyan vezető francia filozófusok, mint Merleau-Ponty, Ricoeur és Gabriel Marcel figyelemreméltó Freud-koncepciókat dolgoztak ki. Nagy hatást és publicisztikai visszhangot váltott ki viszont J. P. Sartre az "egzisztenciális pszichoanalízis" (psychoanalyse existentielle) kifejezéssel (R. D. Chessick 1984). Sartre elutasította a tudattalan lelki élet tételét; nála az önreflexió, azaz a belső élettörténettel azonos, individuális történetiséget alkotó eredeti választások elemzése jelenti a pszichoanalízist (attitude fondamentale en situation, choix originel etc.). Ez részben a lélekelemzés — ha úgy tetszik termékeny — félreértése, részben a heidegger-binswangeri hagyomány tolmácsolása. Mivel Bergson és H. Ey filozófiája Franciaországban a német egzisztencializmus hatását jelentősen fékezte, a Sartre által kiemelt tételek a reveláció erejével hatottak a francia értelmiségre. Pszichoterápiás konkretizációk azonban Sartre ösztönzésére sem születtek.

**Létanalízist a tárgyalt szerzőkön kívül elszigetelten természetesen mások is műveltek szerte Németországban, Ausztriában és Svájcban, de itt csak a mérvadó egyéniségekre térhetünk ki.

A szociálpszichológia növekvő hatására utal, hogy az 50-es évek végén a heideggeri szolipszizmus ellensúlyozására (főleg K. Lővith és a zsidó misztikus M. Buber /1957/ munkássága révén) széles körű filozofálás indult meg a Te, Másik, Közöttünk, Mi (Du, Thou, Mitdasein, Between, Wir-Phänomenologie) fogalmak

témáira. A stuttgarti iskola (H. Trüb, 1951) szerint a pszichoterápiás hatás lényege a terapeuta és a beteg közötti "találkozás" nem kognitív, transzfenomenális tartalma. Mások a Mi-fenomenológiára támaszkodva azt hangsúlyozták, hogy minden egyéni-individuális minőségben egy szűkebb vagy tágabb közösség, közösségi világnézet tükröződik. Joggal mondhatja Blankenburg, hogy másfél évtizeddel később a legtöbb egzisztencialistát már a szociálpszichiátria táborában, szocio- és kreatívterápiás műhelyekben találjuk meg.

III. Az angolszász egzisztencialista pszichoterápia

Európában az egzisztencialista pszichiátria és pszichoterápia sok tekintetben "katedra-pszichiátria" volt, és több szállal kötődött a politikai konzervativizmushoz. Ezzel szemben Angliában és az Egyesült Államokban — más társadalmi, politikai, szakmai viszonyok között — a tárgyalt nézetek termékeny talajra hullottak. Az antipszichiátria közös platformot talált az egzisztencializmussal a betegségfogalom teljes feloldásában és a betegek jogainak, egyéniségének rehabilitásában. Emlékezetes, hogy R. D. Laing (1960) klasszikus műve markánsan egzisztenciális fogalmakban igyekszik megértetni, vajon a beteg miért "választ" elmebeteg állapotot. A szerző a könyvet az alcímben "egzisztencialista tanulmány"-nak nevezi. Az USA-ban továbbá, Európával ellentétben, a fenomenológia nem volt "hivatalos", hanem éppenséggel ellenzékben volt a tanszékeken uralkodó szociológiai pozitivizmussal. Az egzisztencializmus inkább reakció volt arra, hogy az individuum elvét (igazságát) a neopozitivista, kísérleti pszichológiával és a (strukturált énpszichológiával még nem rendelkező) pszichoanalízissel szemben érvényesítsék. M. Buber és E. Fromm elméleti örökösei: Rogers, A. Maslow, R. May, Angyal (l. klienscentrikus pszichoterápia és a kaliforniai "humanisztikus pszichoterápia"). C. Rogers (1960) mielőtt még új modalitásokat dolgozott volna ki a kliens világának teljesebb megközelítésére (empátia, kongruencia, verbalizáció, önaktualizáció), nyíltan vállalta az egzisztencialista kiindulópontokat. (Ezekről és a humanisztikus pszichoterápiáról l. bővebben Szenes A., 1985.)

F. Ibrahim (1984) és mások az egzisztenciális megértést olyan kontextusban hasznosítják, amikor a beteg faji, etnikai szempontból eltér az őt környező világtól (színesbőrű, bevándorló stb.). A szemléleti függetlenség elérése a környező makrovilággal szemben, a kisebbségi és közösségi értékek hangsúlyozása ad vezérfonalat a pszichoterápiához. D. Haldane (1982) a családterápiában, T. Hora (1963) csoportterápiában hasznosít egzisztencialista szempontokat, de a Gestalt-terápia, encounter-csoportok is több tekintetben az egzisztencialista hagyomány folytatói. A fenomenológia ugyanakkor Amerikában is megőrizte hagyományos "ismeretkritikai" feladatkörét (R. D. Chessick 1980, 1984). Nem véletlen, hogy az egzisztencialista pszichoterápia akkor terjed (I. D. Yalon 1980), amikor a pszichoterápia rengeteg irányzattá esik szét, amikor idültté válik szakmánkban a paradigmakrízis, amikor az elszigetelt módszerek előnyeit összefogni szándékozó eklekticizmus iránt növekvő elméleti és módszertani igény támad. Említsük még meg A. Badalamenti (1984) munkáit, aki az önaktualizáció elősegítésében találja meg — irányzatoktól függetlenül — minden pszichoterápia hatásmechanizmusát. A beteg olyan terapeutát választ, aki ezen szükségletének megfelel.

IV. A würzburgi kísérlet

Dieter Wyss (1973, 1980, 1982) részletes antropológia kidolgozása után a létanalízishez képest lényegesen új és egzaktabb módszereket használó pszichoterápiát fejlesztett ki, melyet "fenomenológiailag integrált" pszichoterápiának nevez. Felfogásában az embert bizonyos alapvető magatartásminőségek (tudakozódás, feltárás, magyarázat, kötődés stb.) eltérő diszproporcionáltsága jellemzi. Ezekből minden egyes ember aránytalan, részben hipertrófiás, részben hiányos struktúrát épít fel, amit egészséges állapotban kompenzáció, betegség esetén dekompenzáció jellemez. Az egészség tehát nem más, mint "kompenzált aránytalanság". Az alapvető magatartásmódok mellett az embert alapvető orientációk jellemzik: saját testéhez, időhöz, térhez való viszony, teljesítmény, rend stb. Ezeket az orientációkat Wyss az egzisztencialista pszichopatológia eszköztárából használta fel, ill. örökölte, az idő- és térkategóriák egyéni karakteréhez még a 30-as években Binswanger mellett E. Straus és E. Minkowski szóltak érdemben hozzá, a Teljesítmény és Rend fogalmai jelentőségét H. Tellenbach dolgozta ki melankólia-monográfiájában. Ezekre itt részletesen nem térhetünk ki. Wyss a 200 kérdésből álló ún. Würzburgi kérdéskatalógus és interjúk alapján egyénenként, részletes patográfiákban ábrázolja, hogy a beteg az alapvető orientációkat milyen magatartásminőségek javára, ill. kárára valósítja meg. A biográfiai elemzés és a terápia dinamikus, azonban a pszichoanalitikus fogalomrendszer ebben a koncepcióban éppúgy a múlté, mint a fenomenológiai kategóriák.

Wyss eredeti módszere több előnyt egyesít magában. Sokkal jobban közelíti egymáshoz a pszichiátriai-karakterológiai diagnosztikát és a terápiás implikációkat, mint az addigi pszichoterápiák. Szakít a vulgáris normafelfogással: ezenkívül a wyssi kompenzáció-tan megszünteti a régi dilemmát a "tüneti" és strukturális gyógyulás különbségének ügyében. Megőrzi az individualitás elvét az egyéni kompenzációs lehetőségek felkutatásával. Technikailag a legkidolgozottabb az egzisztencialista pszichoterápiák közül, különös előnye (Wyss V. V. Weizsäcker tanítványa) a saját testhez való viszony differenciált felfogása. Kritikaként csak a maximalizmus hátrányait említhetjük. Két tengelyen (magatartásmódok, orientációk) több mint 30 változóval és két idődimenzióban (múlt, jelen) kell ábrázolni a beteget. A würzburgi betegségábrázolások minden idők legrészletesebb patográfiái egy betegről, de ez rendkívüli terhelés a terapeuta számára, több "kontingenciatábla" tartalma a másikat ismétli, ezenkívül hátrány, hogy a lényeges dinamikai komponensek nem szembetűnőek. Wyss kategóriarendszerének mindazonáltal bizalmat adhatunk, ha faktoranalitikusan is igazolja a kidolgozott fogalmak tényleges elkülöníthetőségét és stabilitását.

Magam felől igyekeztem tisztázni a pszichoanalízis és az egzisztenciálanalízis konceptuális és módszertani különbségét (Csorba J. 1984), részletesen ismertettem L. Binswanger munkásságát (1985/2.). Néhány tekintetben D. Wyss antinomikus fogalmaira támaszkodva a pszichoterapeuta szubjektivitásának mozgásformáit próbáltam megközelíteni, ahogy azok a terápiás folyamatban megjelennek. (Odafordulás és Elfordulás a terapeuta részéről a beteg irányában,

megértésvázlatok kiépítése, a terápia perspektívájának kiépítése vagy elvesztése, szakmai kontra privát megértés stb. /1985/1./.)

V. Értékelés

Az egzisztencialista pszichoterápia eredeti célja tulajdonképpen az volt, hogy visszahozza az embert a különféle fogalom-, elmélet- és gondolatrendszerek igencsak részleges érvényű ideológiáiból (W. Blankenburg, 1977). Terápiás hatást a beteg megértése, elfogadása, önismeretének mélyítése, lehetőségeinek, értékeinek és (minden aspektusból tekintve egyedülálló) egyéniségének tudatosítása révén ért el. A sajátlagosság, valamint az önmegvalósulás vonatkozásában az egzisztencializmus egyezik a marxista filozófiai hagyománnyal. (Hegel: "Az individuum csak mint saját világa létezik." Marx, 1844: "az ember... olyan lény, akiben saját megvalósulása mint belső szükségszerűség exisztál" stb.) A pszichodinamikus terápiákkal összevetve viszont technikai-módszertani oldalról kevéssé kidolgozott. Ezért érthető, ha többen arról számolnak be, hogy koherens módszertan hiányában "emitt pszichoanalízist, amott létanalízist" végeztek, gyakorlati szakemberek meg arról panaszkodtak, hogy (a létanalitika) "ami biztosat eddig tudtunk, azt is elbizonytalanította, nemhogy jobban megvilágítaná" (Wiesenhütter, id. Condrau, 1963). A nagy jelentőségű Tudattalan koncepcióját a létanalitikusok sem tudták nélkülözni, még Boss is előbb pszichoanalízist követelt meg azoktól a jelöltektől, akiket terápiába vett fel. A többször elhangzó vád, hogy a fenomenológia "indoktrinálja" a beteget (H. Edelheit 1967), nem igaz, antropológiai fogalmak éppannyira kevéssé hangzanak el a terápiában, a betegágynál, mint az Üdipusz-komplexum vagy más metapszichológiai fogalmak a pszichoanalízisben. Angolszász területen Yalom (1980) munkássága a legjobb példa az egzisztencialista pszichoterápia ideológiai és módszertani felszabadítására. Szakít a fenomenológiai és a mélylélektani hagyománnyal, a halál, szabadság, felelősség, akarat, izoláció és az élet értelmének témáira dolgoz ki eklektikus pszichoterápiát, melyben a dinamikus elvű egyéni terápia, a rákbetegek részvételével vezetett csoportok, a terapeuta önfeltárása és önmegerősítő tréningek mellett még a saját magunkért vállalt felelősséget harsányan kiáltó kaliforniai tömegcsoport-terápia is szerepet kap. Yalom is, mint mások, kiemeli, hogy egzisztencialista megfontolások minden terápiaformában felfrissítőleg hathatnak, és elősegíthetik, hogy a megrekedt vagy elidegenedett és eldologiasodott orvos—beteg kapcsolatban ismét helyreállítsuk az igazi kontaktust a beteggel.

Összefoglalás

A tanulmány elemzi az egzisztencialista pszichoterápia kialakulását, fejlődését német, francia és angolszász területen. Kitér a würzburgi kísérletre és méltatja az antropológiai előfeltevések szerepét a pszichoterápiás gyakorlatban.

IRODALOM

Badalamenti, A. F. (1984): Succesful Psychotherapy. J. Contemp. Psychoth. 14. 2. 120-130.

Benedetti, G. (1981): Entwicklung in der Psychotherapie der Schizophrenie. Schw. Arch. Neur. Nurochir. Psych. 128. 239—249.

Binswanger, L. (1928): Lebensfunktion und innere Lebensgeschichte. In: Ausgewählte Vorträge und Aufsätze. Francke/Bern, 1946.

Binswanger, L. (1930): Geschehnis und Erlebnis. I. m. 147— 153.

Binswanger, L. (1935): Über Psychotherapie. Nervenarzt. 8. 113— 121, 180-189.

Binswanger, L. (1936): Freuds Auffassung des Menschen im Lichte der Anthropologie. I. m. 159—183.

Binswanger, L. (1946/1.): Über die daseinsanalytische Forschungsrichtung in der Psychiatrie. Schw. Arch. Neur. Psych. 57. Zürich.

Binswanger, L. (1946/2.): Der Fall J. Zünd. Schw. Arch. Neur. Psych. 56— 59. Zürich.

Binswanger, L. (1949): Der Fall L. Voss. Schw. Arch. Neur. Psych. 63.

Binswanger, L. (1951): Daseinsanalytik und Psychiatrie. Nervenarzt. 22. 1.1.-10.

Binswanger, L. (1952): Der Fall S. Urban. Schw. Arch. Neur. psych. 69-70.

Binswanger, L. (1957): Erinnerungen an S. Freud. Francke/Bern.

Binswanger, L. (1960): Daseinsanalyse und Psychotherapie. Z. f. Psychoth. u. med. Psychol. 4. 5. 1954, és Acta Psychotherapeutica 8.

Blankenburg, W. (1977): Die Daseinsanalyse. In: Psychologie des XX. Jahrhunderts. Hrsg. D. Eicke. Kindler/Zürich.

Blankenburg, W. (1983): Die Psychotherapie Schizophrener als Ort psychoanalytisch-daseinsanalytischer Kovergenz. Nervenarzt 54.

Boss, M. (1946): Sinn und Gehalt der sexuellen Perversionen. H. Huber/Bern.

Boss, M. (1957): Psychoanalyse und Daseinsanalytik. H. Huber/Bern.

Buber, M. (1957): Between man and man. Collins/Glasgow.

Chessick, R. D. (1980): Some philosophical assumptions of intensive psychotherapy. Am. J. Psychoth. 34. 4.

Chessick, R. D. (1984). Sartre and Freud. Am. J. Psychoth. 38. 2.

Chessick, R. D. (1986): Heidegger for psychotherapists. Am. J. Psychoth. 40. 1.

Condrau, G. (1963): Daseinsanalytische Psychotherapie. H. Huber/Bern.

Csorba, J. (1984/3.): Analysis of existence vs. psychoanalysis, Bull. Southern California Psychoanal. Inst.

Csorba J. (1985/1.): A pszichoterápiás kapcsolat fenomenológiai elemzése. Előadás. Bp. "Napest", márc.

Csorba J. (1985/2.): A pszichoanalízis és az egzisztencialista fenomenológia szintéziskísérlete L. Binswanger munkásságában. Orvostörténeti Közlemények (közlés alatt).

Donáth B. (1982): V. E. Frankl logoterápiája. Előadás. MPT. Pszichoth. Szekció, Komplex Pszichoth. Mcs.

Edelheit, H. (1967): Binswanger and Freud. Psychoanal. Quarterly. 36.

Frankl, V. E. (1975): Anthropologische Grundlagen der Psychotherapie. H. Huber/Bern, Stuttgart, Wien.

Gebsattel, V. E. (1964): Imago Hominis. Beiträge zu einer personalen Anthropologie. Neues Forum/Schweinfurt.

Haldane, D.-Cluskex, Mc. (1982): Existentialism and family therapy: a neglected perspective. J. Fam. Ther. 4. 2.

Heidegger, M. (1967): Sein und Zeit. M. Niemeyer/Tübingen (11. Auflage. 1. kiadás Halle, 1927).

Holzkamp, K. (1976): Kritische Psychologie. Fischer/Frankfurt.

Hora, T. (1963): Existential psychiatry and group psychotherapy. In: H. M. Ruitenbeck ed.: Psychoanalysis and existential philosophy. N. Y. Dutton.

Husserl, E.: Váloatott tanulmányok. Gondolat, Bp. 1972.

Ibrahim, F. A.: A cross cultural counseling and psychotherapy. An existential-psychological approach. Int. J. of Advance of Counseling. 1984.

Laing, R. D. (1960): The divided self. Tavistock/London.

Lang, H. (1977): Phänomenologisch-anthropologisch orientierte Psychiatrie und Psychotherapie im französischen Sprachraum. In: Psychologie des XX. Jahrhunderts. Kindler/Zürich.

Marx, K. (1970): Gazdasági-filozófiai kéziratok, 1944. Kossuth, Bp.

Pivniczki, D. (1979): Paradoxes of Psychotherapy. In: Honor and Memory of L. Binswanger. Confin. Psych. 22. 4.

Rogers, C. R. (1960): Discussion. Existential Inquires. Meeting of Am. Psych. Ass. f. Existential Psychol. Cincinnati.

Stegmüller, W. (1969): Hauptströmungen der Gegenwartsphilosophie. Kröner/Stuttgart.

Szenes A. (1985): A klienscentrikus pszichoterápia filozófiája. Szakdolgozat. Bp.

Trüb, H. (1951): Heilung aus der Begegnung. Klett/Stuttgart.

Vajda M. (1969): A mítosz és a ráció határán. Gondolat, Bp.

Yalom, I. D. (1980): Existential psychotherapy. N. Y. Basic Books.

Wyss, D. (1972): Die tiefenpsychologischen Schulen von den Anfängen bis zur Gegenwart. Vandenhoeck und Rupprecht. Göttingen.

Wyss, D. (1973): Beziehung und Gestalt. Vandenhoeck und Rupprecht. Göttingen.

Wyss, D. (1980): Zwischen Logos und Antilogos. Vandenhoeck und Rupprecht. Göttingen.

Wyss, D. (1982): Der Kranke als Partner. Lehrbuch der phänomenologisch-integrativen Psychotherapie. Bd. I— II. Vandenhoeck und Rupprecht. Göttingen.

Wiesenhütter, E. (1979): Die Begegnung zwischen Philosophie und Tiefenpsychologie. Wissenschaftliche Buchgesellschaft. Darmstadt.